

СПІВВІДНОШЕННЯ ПРИНЦИПІВ ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ ЦІЛІСНОСТІ ДЕРЖАВ І САМОВИЗНАЧЕННЯ НАРОДІВ У МІЖНАРОДНОМУ ПРАВІ

Клименко К.О.,

кандидат юридичних наук,

доцент кафедри міжнародних відносин і суспільних наук

Національного університету біоресурсів і природокористування України

ORCID 0000-0002-7286-3097

E-mail: klymenko@nubip.edu.ua

Клименко К. О. Співвідношення принципів територіальної цілісності держав і самовизначення народів у міжнародному праві.

У статті наведено порівняльний аналіз принципів територіальної цілісності держав та самовизначення народів із погляду міжнародного права. Принципи рівноправності та самовизначення народів, а також територіальної цілісності й непорушності державних кордонів є одними з основоположних принципів міжнародного права.

На перший погляд, існує певне протиріччя між реалізацією права народів на самовизначення та принципом територіальної цілісності держав, який передбачає, що територія держави не може бути змінена без її згоди. Нездатність сторін знайти мирне вирішення такої суперечності призводить до збільшення національних конфліктів, які часто переростають у воєнне протистояння.

Зі змісту положень міжнародного права стає зрозумілим, що принцип територіальної цілісності спрямований виключно на захист держави від зовнішньої агресії. Він не поширюється лише на ті держави, які не забезпечують рівноправність народів, що в них проживають, і не допускають вільного самовизначення таких народів. І навпаки, якщо держава у своїй діяльності дотримується цього принципу, то її неможливо розчленувати та порушити її територіальну цілісність, «прикриваючись» цим принципом, оскільки така держава вже надала народам право самовиражатися у своїх кордонах.

Право народу на самовизначення означає, що кожна нація вільна визначати без стороннього втручання свій політичний статус і здійснювати свій економічний, соціальний і культурний розвиток.

Своєю чергою, Декларація тисячоліття ООН фактично виступає за виключно антиколоніальне та антиокупаційне тлумачення принципу самовизначення народів.

Отже, принцип права на рівноправність та самовизначення народів не заохочує сепаратизм і відокремлення як обов'язкову форму самовизначення. Навпаки, право на сецесію прямо обмежується особливими випадками, такими як деколонізація, боротьба з окупацією та расистським режимом.

Те саме знаходить підтвердження і в практиці конституційних судів держав.

Ключові слова: територіальна цілісність держав, самовизначення народів, принципи міжнародного права, сепаратизм, сецесія.

Klymenko K. Correlation of the principles of territorial integrity of states and self-determination of peoples in international law.

The article presents a comparative analysis of the principles of territorial integrity of states and self-determination of peoples in terms of international law. The principle of equality and self-determination of peoples, as well as the territorial integrity and inviolability of state borders, are among the basic principles of international law.

At first glance, there is a certain contradiction between the exercise of the right of peoples to self-determination and the principle of territorial integrity of states, which provides that the territory of the state cannot

be changed without its consent. The inability of the parties to find a peaceful solution to such a conflict leads to an increase in national conflicts, which often escalate into a military confrontation.

From the content of the provisions of international law, it becomes clear that the principle of territorial integrity is aimed solely at protecting the state from external aggression. It does not apply only to those states that do not ensure the equality of the peoples living in them and do not allow free self-determination of such peoples. Conversely, if the state adheres to this principle in its activities, it is impossible to dismember it and violate its territorial integrity, “hiding” under this principle, because this state has already given peoples the right to express themselves within its borders.

The right of the people to self-determination means that each nation is free to determine, without outside interference, its political status and to pursue its economic, social, and cultural development.

In turn, the UN Millennium Declaration in fact spoke in favor of an only anti-colonial and anti-occupation interpretation of the principle of self-determination of peoples.

Thus, the principle of the right to equality and self-determination of peoples does not encourage separatism and secession as a mandatory form of self-determination; on the contrary, the right to secession is directly limited to special cases, such as decolonization, the struggle against occupation and the racist regime.

The same is confirmed in the practice of constitutional courts of states.

Key words: territorial integrity of states, self-determination of peoples, principles of international law, separatism, secession.

Навесні 2014 року ініціатори так званих “референдумів” в Автономній Республіці Крим і окремих районах Донецької та Луганської областей визначали підставою для їхнього проведення – право народу на самовизначення, яке “ніхто не відміняв”. Таке “обґрунтування” знайшло гарячу підтримку в офіційній позиції Російської Федерації, у якій зокрема зазначається, що “проголошення незалежності Республіки Крим та її входження до складу Російської Федерації є законною формою реалізації права народу Криму на самовизначення. Така форма реалізації права на самовизначення була єдино можливим способом захисту життєво важливих інтересів народу Криму перед обличчям розгулу націонал-радикальних елементів на Україні, що своєю чергою веде до ігнорування інтересів українських регіонів і російськомовного населення. Ця позиція заснована на міжнародному праві й повною мірою йому відповідає” [1, с. 1].

Дійсно, принцип рівноправності та самовизначення народів, так само як і територіальна цілісність і непорушність державних кордонів, – є одними з основних принципів міжнародного права. Вони закріплені в Статуті ООН [2, ст. 1-2], Декларації про принципи міжнародного права, які стосуються дружніх відносин і співробітництва між державами відповідно до Статуту ООН [3], Міжнародному пакті про громадянські та політичні права [4, ст. 1] та Гельсінському Заключному акті Наради з безпеки та співробітництва в Європі [5]. Але, що стосується так званих “референдумів”, ми бачимо свідоме спотворення розуміння і тлумачення цього принципу. Право народу на самовизначення не означає, що кожен народ повинен мати свою незалежну державу. Якби це було так, то тепер у світі було б не 193 (члени ООН [6]), а набагато більше держав. Право народу на самовизначення означає, що кожен народ може вільно визначати, без втручання ззовні, свій політичний статус і здійснювати свій економічний, соціальний і культурний розвиток.

Отже, на перший погляд, простежується певна суперечність між здійсненням права народів на самовизначення і принципом територіальної цілісності держав, який передбачає, що територія держави не може бути змінена без її згоди. Нездатність сторін знайти мирне вирішення такої суперечності призводить до збільшення національних конфліктів, що найчастіше переростають у воєнне протистояння, як ми гібридно спостерігаємо в Україні останні роки. Водночас представники центральної державної влади зазвичай наводять у якості аргументу на захист своєї позиції твердження про пріоритет принципу територіальної цілісності стосовно права на національне самовизначення.

Тому, з метою належного аргументування позиції України в міждержавних спорах із Російською Федерацією, цілком необхідно з’ясувати співвідношення принципу рівноправності й самовизначення народів і принципу територіальної цілісності в міжнародному праві, особливо щодо умов реалізації права націй на самовизначення відповідно до міжнародного права, що і становить мету цієї статті.

Загальноприйнятою є можливість реалізації народами права на самовизначення лише в суворій відповідності й на підставі міжнародного права та з урахуванням сучасного розуміння принципу рівноправності й самовизначення народів.

Цей принцип є одним з основоположних принципів міжнародного права, які є взаємопов'язані між собою та становлять єдину систему. Кожний принцип повинен розглядатися й застосовуватися в контексті всіх інших основних принципів міжнародного права, що й не заперечується Москвою [1, с. 2].

Насамперед принцип рівноправності й самовизначення народів пов'язаний із принципами територіальної цілісності, суверенної рівності, непорушності кордонів, принципом незастосування сили або загрози силою, принципом невтручання, а також з іншими основними принципами й нормами міжнародного права [7, с. 695].

Свою чергою, забезпечення територіальної цілісності та єдності визнається однією з основних функцій держави.

Принцип територіальної цілісності держав (міжнародна практика)

Зокрема, питанням територіальної цілісності в низці міжнародно-правових документів присвячені окремі норми. Так, у Декларацію принципів, якими держави-учасниці будуть керуватися у взаємних відносинах Гельсінського Заключного акту НБСЄ включені спеціальні підрозділи IV і VIII під назвами “Територіальна цілісність держав” і “Рівноправність і право народів розпоряджатися своєю долею”, відповідно до яких “Держави-учасниці будуть поважати територіальну цілісність кожної з держав-учасниць. Відповідно до цього вони будуть утримуватися від будь-яких дій, несумісних із цілями і принципами Статуту ООН, проти територіальної цілісності, політичної незалежності або єдності будь-якої держави-учасниці. [...] Ніяка окупація або придбання такого роду не буде визнаватися законною. [А також] держави-учасниці будуть поважати рівноправність і право народів розпоряджатися своєю долею, діючи постійно згідно з цілями і принципами Статуту ООН і відповідними нормами міжнародного права, ураховуючи ті, які стосуються територіальної цілісності держав” [5].

Крім того, у ч. 1 ст. 5 Угоди про створення СНД було зафіксовано, що “Високі Договірні Сторони визнають і поважають територіальну цілісність одна одної і недоторканність існуючих кордонів у рамках Співдружності” [8].

У 1994 р. була підписана Декларація про дотримання суверенітету, територіальної цілісності та недоторканності кордонів держав-учасниць СНД, сторони якої підтвердили, що, “будуючи свої відносини як дружні, держави будуть утримуватися від воєнної, політичної, економічної чи будь-якої іншої форми тиску, включаючи блокаду, а також підтримки та використання сепаратизму проти територіальної цілісності і недоторканності, а також політичної незалежності будь-якої з держав-учасниць Співдружності, [і] що захоплення території із застосуванням сили не може бути визнаним, а окупація території держав не може використовуватися для міжнародного визнання чи нав'язування зміни її правового статусу” [9, пп. 2-3].

Принципи територіальної цілісності та недоторканності кордонів займають центральне місце в сучасній системі міжнародного права, будучи демократичним керівним джерелом міжнародного права, визначальним загальним зобов'язанням універсального характеру [10, с. 12].

Основоположні принципи сучасного міжнародного права *jus cogens* є загальнообов'язковими та міжнародно прийнятими найвищими нормами, які регулюють міжнародне співіснування народів. Їхня жорстка імперативність означає однозначність їхнього трактування та застосування, а також недопущення відходу від взятих державами на себе зобов'язань в односторонньому порядку, чи за угодою між собою або з інших підстав [11, ст. 53].

Тим часом існує думка, що принцип територіальної цілісності спрямований винятково на захист держави від зовнішньої агресії. Саме із цим пов'язане його формулювання в п. 4 ст. 2 Статуту ООН: “Усі Члени Організації Об'єднаних Націй утримуються в їхніх міжнародних відносинах від загрози силою або її застосування як проти територіальної недоторканності або політичної незалежності будь-якої держави, так і яким-небудь іншим чином, несумісним із Цілями Об'єднаних Націй” [2].

Прихильники цієї думки вказують, що застосування принципу територіальної цілісності фактично підпорядковане здійсненню права на самовизначення – так, згідно з Декларацією про принципи міжнародного права, у діях держав “ніщо не повинно тлумачитися, як таке, що санкціонує або заохочує будь-які дії, які вели б до розчленування або до часткового або повного порушення територіальної цілісності або політичної єдності суверенних і незалежних держав, що дотримуються у своїх діях принципу рівноправності й самовизначення народів” [3].

Таким чином, робиться висновок, що принцип територіальної цілісності не застосовується до держав, що не забезпечують рівноправність народів, що в них проживають, і не допускають вільне самовизначення таких народів [12]. І так само, якщо держава дотримується у своїй діяльності цього

принципу, то розчленувати її й порушувати її територіальну цілісність, “прикриваючись” цим принципом, не можна, оскільки ця держава вже надала народам право самовиражатися у своїх кордонах.

Однак, якщо стосовно імперативності принципу територіальної цілісності, сумнівів не виникає, то щодо реалізації права на самовизначення у формі утворення самостійної держави існують певні обмеження. Англійська дослідниця проблематики прав національних меншин Дженніфер Джексон-Пріс, дослідивши політичні реалії, пов’язані з колізіями між правом на самовизначення і принципом територіальної цілісності, доходить висновку, що “у тих обставинах, коли потрібно зробити важкий вибір між конкуруючими нормами самовизначення для субдержавних груп і суверенітетом і територіальною цілісністю існуючих держав, члени міжнародного співтовариства завжди обиратимуть останнє” [13, с. 201].

Принцип рівноправності й самовизначення народів (міжнародна практика)

В одному з перших міжнародних документів, які розкривають зміст права народів на самовизначення, – у Декларації про надання незалежності колоніальним країнам і народам 1960 року, – особливо підкреслюється, що “кожна спроба, спрямована на те, щоби частково або повністю зруйнувати національну єдність і територіальну цілісність держави, несумісна з цілями і принципами Статуту Організації Об’єднаних Націй”, а також те, що “всі держави повинні суворо й сумлінно дотримуватися положень Статуту Організації Об’єднаних Націй, Загальної декларації прав людини та цієї Декларації на основі рівності, невтручання у внутрішні справи всіх держав, поваги суверенних прав усіх народів і територіальної цілісності їхніх держав” [14, пп. 6-7]. Отже, право на самовизначення мало антиколоніальну спрямованість і не мало порушувати територіальної цілісності держав.

Як нами вже частково зазначалося вище, зміст принципу самовизначення народів більш докладно розкривається в Декларації про принципи міжнародного права, що стосуються дружніх відносин і співробітництва між державами відповідно до Статуту ООН 1970 р. Зокрема, в абз. 7, 8 відповідного розділу Декларації наголошується, що: “Ніщо в наведених вище пунктах не повинно тлумачитися, як таке, що санкціонує або заохочує будь-які дії, які вели б до розчленування або до часткового або повного порушення територіальної цілісності або політичної єдності суверенних і незалежних держав, що дотримуються у своїх діях принципу рівноправності й самовизначення народів, як цей принцип викладений вище, і, унаслідок цього, мають уряди, що представляють незалежно від раси, віросповідання чи кольору шкіри весь народ, що проживає на цій території.

Кожна держава повинна утримуватися від будь-яких дій, спрямованих на часткове або повне порушення національної єдності й територіальної цілісності будь-якої іншої держави або країни” [3].

Отже, міжнародне право чітко й однозначно визначає, що принцип рівноправності й самовизначення народів не спрямований проти територіальної цілісності держав і жодним чином не заохочує ні сепаратизм, ані сецесію.

Зі сторони практики міжнародного правозастосування ці положення Декларації про принципи міжнародного права додатково роз’яснює суддя Міжнародного Суду ООН Едуардо Хіменес де Аречага: “Очевидно, що нічим не обмежене тлумачення принципу самовизначення сприяло б виникненню сепаратистських рухів і виступам меншин за досягнення самостійності в різних державах світу й могло б призвести до розчленування існуючих держав. Подібна можливість не могла бути допущена ООН, за винятком зовсім особливих випадків. Відповідно, два останніх параграфи цього розділу Декларації передбачають певні обмеження, мета яких – захистити держави від сепаратистських рухів і які проголошують принцип національної єдності й територіальної цілісності держав і країн” [цит. за: 7, с. 697].

Право народів на самовизначення згадано також і в Декларації тисячоліття ООН, проте лише як право народів, які залишаються під колоніальним пануванням та іноземною окупацією [15, п. 4]. У такий спосіб найавторитетніша міжнародна організація універсального характеру визнає саме антиколоніальне й антиокупаційне трактування принципу самовизначення народів. З огляду на таке розуміння зазначених принципів, їх за жодних умов неможливо застосувати до населення АР Крим і окремих районів Донецької та Луганської областей України.

У Декларації ООН про права корінних народів підтверджується, що: “Корінні народи мають право на самовизначення. У силу цього права вони вільно встановлюють свій політичний статус і вільно здійснюють свій економічний, соціальний і культурний розвиток”. При здійсненні цього права вони “мають право на автономію або самоврядування в питаннях, що відносяться до їхніх внутрішніх і місцевих справ, а також шляхів і засобів фінансування їхніх автономних функцій” [16, ст. 3-4]. Однак,

тут мова йде виключно про права саме корінних народів, якими в згаданих регіонах України визнані лише кримські татари, караїми та кримчаки [17; 18].

До того ж навіть на регіональному рівні в межах Ради Європи, 04.10.2011 її Парламентською асамблеєю була прийнята резолюція “Національний суверенітет і державність у сучасному міжнародному праві: необхідність прояснення”. Згідно з нею “право етнічних меншин на самовизначення [...] не передбачає автоматичного права на відділення [і] насамперед повинне бути реалізоване методом захисту прав меншин, як це зазначено в Рамковій конвенції Ради Європи про захист національних меншин (ETS No. 157) і в Резолюції Асамблеї № 1334 (2003) про позитивний досвід автономних регіонів як стимулу для розв’язання конфліктів у Європі” [19, п. 7].

Таким чином, принцип права на рівноправність і самовизначення народів не передбачає сецесію як обов’язкову форму самовизначення; навпаки, право на сецесію прямо обмежено особливими випадками, до яких належать деколонізація, боротьба з окупацією й расистським режимом. Пріоритет же під час реалізації права на самовизначення віддається територіальній цілісності держави. І тут, очевидно, що населення ні АР Крим, ні окремих районів Донецької, ані Луганської областей не відповідають критеріям колоніальних, пригноблених або репресованих народів. Також не можна стверджувати, що їм відмовлено в реальному доступі до органів влади України для здійснення свого політичного, економічного, культурного й соціального розвитку, особливо з огляду на представленість “донецьких” в українській владі часів Януковича.

Тому не можна погодитися з авторитетним російським ученим Г. Г. Шинкарецькою в тому, що принцип самовизначення не може служити противагою принципу територіальної цілісності: у жодному міжнародному документі не зафіксований його пріоритет і не закріплено право народу, що самовизначається, на політичне відділення; не містить таких положень і жодна конституція будь-якої держави, що, зрозуміло, свідчить про загальну позицію держав; суб’єктом титулу на територію є весь народ, що населяє відповідну державу, а тому питання про розділення території має прийматися не частиною, що самовизначається, а всім народом держави [20, с. 174].

З цього приводу абсолютно вірно зазначає інший російський учений М. В. Остроухов: “Сепаратистська діяльність, якими б гаслами вона не прикривалася, не може розглядатися як реалізація права народів на самовизначення” [21, с. 12].

Практика конституційних судів держав щодо співвідношення принципів територіальної цілісності держав і самовизначення народів

Ця тенденція знаходить відображення і в практиці конституційних судів держав. Зокрема, наприклад, у Постанові Конституційного Суду Російської Федерації щодо перевірки конституційності низки актів Президента та Уряду Російської Федерації, що стосуються ситуації в Чечні та використання там збройних сил Російської Федерації [22], чітко простежується ставлення Росії до принципу територіальної цілісності, а також до відношення цього принципу до права народів на самовизначення. У цій Постанові Конституційний Суд, зокрема, заявив: “державна цілісність – важлива умова рівного правового статусу всіх громадян незалежно від місця їхнього проживання, одна з гарантій їхніх конституційних прав і свобод” (абз. 6 п. 2). Щодо співвідношення територіальної цілісності держави і права народів на самовизначення Конституційний Суд РФ зазначив, що російське законодавство в цьому питанні узгоджується з нормами міжнародного права, згідно з якими “здійснення права на самовизначення “не повинно тлумачитися, як таке, що санкціонує або заохочує будь-які дії, які вели б до розчленування або повного порушення територіальної цілісності або політичної єдності суверенних і незалежних держав, що діють зі дотриманням принципу рівноправності й самовизначення народів”” (абз. 7 п. 2). Іншими словами, Конституційний Суд РФ однозначно заявив про те, що право народу на самовизначення не повинно порушувати територіальної цілісності держави.

Правова позиція Конституційного Суду України щодо права народів на самовизначення аналогічна й повністю відповідає змісту основних принципів міжнародного права та його доктрині. Вона була виражена в Рішенні в справі за конституційним поданням виконуючого обов’язки Президента України, Голови Верховної Ради України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Постанови Верховної Ради Автономної Республіки Крим “Про Декларацію про незалежність Автономної Республіки Крим і міста Севастополя”. Як зазначено в абз. 1 пп. 3.3 п. 3 Рішення, “згідно із загальноновизнаними принципами і нормами міжнародного права народи мають право на самовизначення, яке не повинне тлумачитися як таке, що санкціонує або заохочує будь-які дії, які порушують чи підривають (повністю або частково) територіальну цілісність або політичну єдність суверенних і

незалежних держав, які дотримуються принципу рівноправ'я і самовизначення народів і внаслідок цього мають уряди, які представляють інтереси всього народу на їх території без будь-яких відмінностей" [23].

До того ж у консультативному висновку щодо Західної Сахари Міжнародний Суд ООН підтвердив, що, крім виняткових обставин, будь-яка зміна правового статусу вимагає вільного волевиявлення народу. Але за межами колоніалізму, один лише референдум не є достатньою умовою для зміни правового статусу території [24, с. 126]. Так само й у справі про відділення Квебеку, Верховний суд Канади постановив, що рішення на користь відділення, у кращому випадку, створює зобов'язання обох сторін для переговорів про майбутній правовий статус території [25, пп. 91-92].

Окрім того, Верховний суд Канади авторитетно пояснив, що право на відділення відповідно до принципу самовизначення народів у міжнародному праві виникає лише тоді, коли "народом" управляють як частиною колоніальної імперії, коли "народ" піддають іноземному поневоленню, пануванню або експлуатації, і, можливо, коли за "народом" заперечується яке-небудь реальне здійснення його права на самовизначення всередині держави, частиною якої він є. В інших обставинах народи повинні досягати самовизначення в рамках своєї існуючої держави. Держава, влада якої представляє весь народ чи народи, які проживають на її території в умовах рівності й без дискримінації, і яка поважає принципи самовизначення у своєму внутрішньому праві, має право на збереження своєї територіальної цілісності за міжнародним правом і на визнання цієї територіальної цілісності іншими державами [26].

Висновки. Отже, зміст права на самовизначення не тотожний змісту права на відокремлення, так само і референдум не має наперед визначеного результату у вигляді сепесії. Фактом референдуму про відокремлення центральний уряд зобов'язується вступати в переговори з територією, що висловилася за відділення, суто для визначення технічних особливостей відділення. Такі переговори також можуть привести до нового внутрішнього статусу території й ширшого рівня автономії та самоврядування. Отже, принцип демократичного прийняття рішень не створює права на незалежність.

Зважаючи на вищезазначене, можна зробити **висновок**, що ні міжнародне право, ані законодавство України як територіального суверена не передбачають права частини населення України на політичне відділення; суб'єктом титулу на територію України є весь народ України, який своє право на самовизначення реалізував шляхом створення держави Україна, що беззаперечно визнано міжнародним співтовариством у цілому й Російською Федерацією зокрема.

Список використаних джерел:

1. Правовые обоснования позиции России по Крыму и Украине. *Посольство Российской Федерации в Федеративной Республике Германия* : веб-сайт. URL: <http://russische-botschaft.ru/wp-content/uploads/2014/10/Kрым-pravovye-osnovy.doc> (дата звернення: 01.02.2022).
2. Устав Организации Объединенных Наций от 26 июня 1945 г. *Организация Объединенных Наций* : веб-сайт. URL: <https://www.un.org/ru/about-us/un-charter/chapter-1> (дата звернення: 01.02.2022).
3. Декларация о принципах международного права, касающихся дружественных отношений и сотрудничества между государствами в соответствии с Уставом ООН : Резолюция Генеральной Ассамблеи ООН № 2625 (XXV) от 24.10.1970. *Организация Объединенных Наций* : веб-сайт. URL: [http://www.un.org/ru/documents/ods.asp?m=A/RES/2625\(XXV\)](http://www.un.org/ru/documents/ods.asp?m=A/RES/2625(XXV)) (дата звернення: 01.02.2022).
4. Международный пакт о гражданских и политических правах : Резолюция Генеральной Ассамблеи ООН № 2200 А (XXI) от 16.12.1966. *Организация Объединенных Наций* : веб-сайт. URL: [http://www.un.org/ru/documents/ods.asp?m=A/RES/2200\(XXI\)](http://www.un.org/ru/documents/ods.asp?m=A/RES/2200(XXI)) (дата звернення: 01.02.2022).
5. Заключительный акт Совещания по безопасности и сотрудничеству в Европе от 01.08.1975. *Организация по безопасности и сотрудничеству в Европе* : веб-сайт. URL: https://www.osce.org/files/f/documents/0/c/39505_1.pdf (дата звернення: 01.02.2022).
6. Члены Организации Объединенных Наций. *Организация Объединенных Наций* : веб-сайт. URL: <https://www.un.org/ru/about-us/member-states> (дата звернення: 01.02.2022).
7. Короткий Т.Р., Мережко О.О., Плешко Е.А. Проголошення «ДНР» і «ЛНР» і право народів на самовизначення: ілюзорний суверенітет чи суверенітет ілюзій. *Українська Революція гідності, агресія РФ і міжнародне право*. Київ, 2014. С. 673-705.
8. Угода про створення Співдружності Незалежних Держав від 08.12.1991. *Голос України*. 1991. 13 груд. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/997_077 (дата звернення: 01.02.2022).

9. Декларация про дотримання суверенітету, територіальної цілісності та недоторканності кордонів держав-учасниць СНД від 15.04.1994. *Офіційний вісник України*. 2006. 01 листоп. № 42. стор. 261. ст. 2859. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/997_480 (дата звернення: 01.02.2022).
10. Салимов Р.Ф. Проблемы имплементации принципа территориальной целостности и нерушимости границ государств на современном этапе : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Баку, 2010. С. 12.
11. Венская конвенция о праве международных договоров от 23 мая 1969 года. *Организация Объединенных Наций* : веб-сайт. URL: http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/law_treaties.shtml (дата звернення: 01.02.2022).
12. Право на самовизначення. URL: https://znaimo.com.ua/Право_на_самовизначення (дата звернення: 01.02.2022).
13. Jackson-Preece J. Prawa mniejszości. Warszawa, 2007. 256.
14. Декларация о предоставлении независимости колониальным странам и народам : Резолюция Генеральной Ассамблеи ООН № 1514 (XV) от 14.12.1960. *Организация Объединенных Наций* : веб-сайт. URL: [https://undocs.org/ru/A/RES/1514\(XV\)](https://undocs.org/ru/A/RES/1514(XV)) (дата звернення: 01.02.2022).
15. Декларация тысячелетия Организации Объединенных Наций : Резолюция Генеральной Ассамблеи ООН № 55/2 от 08.09.2000. *Организация Объединенных Наций* : веб-сайт. URL: <http://daccess-ods.un.org/access.nsf/Get?OpenAgent&DS=A/RES/55/2&Lang=R> (дата звернення: 01.02.2022).
16. Декларация Организации Объединенных Наций о правах коренных народов : Резолюция Генеральной Ассамблеи ООН № 61/295 от 13.09.2007. *Организация Объединенных Наций* : веб-сайт. URL: <http://www.un.org/ru/documents/ods.asp?m=A/RES/61/295> (дата звернення: 01.02.2022).
17. Про корінні народи України : Закон України від 01.07.2021 № 1616-IX. *Офіційний вісник України*. 2021. 08 серп. № 40, С. 46. ст. 3733. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1616-20> (дата звернення: 01.02.2022).
18. Про Заяву Верховної Ради України щодо гарантії прав кримськотатарського народу у складі Української Держави : Постанова Верховної Ради України від 20.03.2014 № 1140-VII. *Офіційний вісник України*. 2014. 04 квіт. № 26, С. 9. ст. 761. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1140-vii> (дата звернення: 01.02.2022).
19. National sovereignty and statehood in contemporary international law: the need for clarification : Resolution 1832 (2011) of 04.10.2011. *Parliamentary Assembly of the Council of Europe*. URL: <http://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-XML2HTML-en.asp?fileid=18024&lang=EN> (дата звернення: 01.02.2022).
20. Шинкарецькая Г. Г. Положение фактически существующих режимов (непризнанные государства). *Новые вызовы и международное право*. Москва, 2010. С. 158-175. URL: http://www.igpran.ru/public/publiconsite/Novie_vizovy_i_mejd_peavo_2010_IGP-RAN.pdf (дата звернення: 01.02.2022).
21. Остроухов Н. В. Территориальная целостность государств в современном международном праве и ее обеспечение в Российской Федерации и на постсоветском пространстве : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.10 «Международное право; европейское право». Москва, 2010. 62 с. URL: <https://www.dissercat.com/content/territorialnaya-tselostnost-gosudarstv-v-sovremennom-mezhdunarodnom-prave-i-ee-obespechenie-/read/pdf> (дата звернення: 01.02.2022).
22. Постановление Конституционного Суда Российской Федерации от 31 июля 1995 г. № 10-п. *Конституционный Суд Российской Федерации* : официальный сайт. URL: <http://doc.ksrf.ru/decision/KSRFDecision30248.pdf> (дата звернення: 01.02.2022).
23. Рішення Конституційного Суду України № 3-рп/2014 від 20.03.2014. *Конституційний Суд України* : офіційний веб-сайт. URL: <https://ccu.gov.ua/sites/default/files/ndf/3-rp/2014.pdf> (дата звернення: 01.02.2022).
24. Краткое изложение решений, консультативных заключений и постановлений Международного Суда, 1948–1991 / ООН, Междунар. суд. Нью-Йорк : ООН, 1993. VIII. 286 с. *Организация Объединенных Наций* : веб-сайт. URL: https://legal.un.org/icsjsummaries/documents/russian/st_leg_serf1.pdf (дата звернення: 01.02.2022).
25. Reference re Secession of Quebec : Judgment of the Supreme Court of Canada of 20.08.1998 in case No. 25506. *The Lexum collection of the Supreme Court of Canada judgments*. URL: <http://scc-csc.lexum.com/scc-csc/scc-csc/en/item/1643/index.do> (дата звернення: 01.02.2022).
26. Сафонов В.Е., Миряшева Е.В. Регулирование государственного единства в зарубежной судебной практике. *Научно-практический журнал "Наука и образование: хозяйство и экономика; предпринимательство; право и управление"*. 2011. № 10 (16). С. 34-38. URL: http://web.archive.org/web/20170716144248/http://journal-nio.com/index.php?option=com_content&view=article&id=1102&Itemid=114 (дата звернення: 01.02.2022).